

## ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 623.1:624]:94(477.8) «09-11»

Валерія Аносова

### ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ В БУДІВНИЦТВІ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ УКРІПЛЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В X–XII СТ.

*У статті виявлено основні типи фортифікаційних укріплень регіону, що мали місце у X–XII ст. Простежено основні тенденції, характерні у розбудові об'єктів фортифікаційного значення та замків зокрема. Зважаючи на особливості давньоруського фортифікаційного будівництва, тривалий час місто було втіленням усіх відомих фортифікаційних споруд на той час. У ранньому середньовіччі в загальну систему оборонних споруд міста входили власні укріплення культових споруд, монастирів та церков. Місцеві феодалі мали власні укріплені житла, що знаходилися у межах міста і фортифікаційні укріплення яких тісно перепліталися із системою фортифікації усього міста. У цей період складно виокремити один конкретний тип фортифікаційних укріплень. Приблизно у XI–XII ст. на західноукраїнських землях розпочинають виокремлюватися типи укріплень, що не залежали від міста і функціонували як самостійні об'єкти фортифікації.*

*Висвітлені загальні для всіх фортифікаційних споруд тенденції, що мали вирішальне значення в будівництві з метою покращення обороноздатності укріплень.*

*Ключові слова: будівництво, вежі, війна, дерево, замок, Західна Україна, оборона, стратегія, укріплення, фортифікація, цегла.*

З огляду на те, що замкові комплекси Західної України тривалий час відігравали значну роль в історії нашої країни, сьогодні виступають об'єктами культурної спадщини, що безумовно має значний вплив на формування історичної самосвідомості українського народу, вважається доцільним більш детально дослідження етапів будівництва замків в регіоні.

Дослідженню давньоруських укріплених поселень, а також особливостей дерев'яних та кам'яних укріплень присвячені праці М. Бевза, А. Буніна та Т. Саварецької, Н. Вороніна, В. Довженка, В. Косточкіна, Н. Крадіна, А. Куза, М. Кучери, О. Мацюка, О. Оконченка, О. Пламенецької, С. Планишка, Л. Прибеги, П. Раппопорта та П. Сіреджука.

Регіональні особливості давньоруських міст, міст-фортець та їх укріплень розглядалися у працях П. Диренка, І. Качора, О. Мацюка, Р. Могитича, О. Оконченка, Б. Омельчука, Я. Пастернака, Р. Підставки, Л. Прибеги, В. Пшика, П. Раппопорта та В. Косточкіна, З. Федунківа.

Проблеми дослідження замкових комплексів, особливостей їх розташування та будівництва висвітлено у працях О. Берлача, О. Бойко та В. Слободяна, М. Буджака, В. Вечірського, А. Гоцинського, В. Грабовецького, І. Діда, О. Жукової, Г. Казакова, І. Качора, М. Каші, Е. Килимника, Ф. Ковальчука, Б. Колоска, О. Лесика, Г. Логвіна, Д. Лонкевича, Ю. Лукомського, М. Максим'юка, О. Мацюка та інших.

Мета – виділити основні типи фортифікаційних укріплень західноукраїнського регіону в X–XII століттях та визначити загальні для усіх типів тенденції розбудови укріплень, характерні для конкретного регіону в означений період.

На Русі замки не мали суттєвого поширення, навіть за часів феодальної роздробленості – в період постійних військових зіткнень. Давньоруські фортифікаційні споруди мали специфічний характер і здебільшого тісно перепліталися із загальною фортифікацією тогочасних міст. Фортифікаційні укріплення вміщували не лише оборонні споруди, але й культові та житлові будівлі. Характерною ознакою тогочасного міста була огорожа, яка розташовувалася навколо нього у вигляді тину або стіни, дерев'яної чи кам'яної. Під час облоги притулком жителів ставав кремль або дитинець. Варто зазначити, що за своїм функціоналом кремль відповідав європейському замку, а саме його цитаделі. Тобто, замків у прямому розумінні цього слова – укріплених жителів феодалів на Русі практично не існувало. Однією із причин цього було так зване «клевстичне право» – звичай княжого престолонаслідування на Русі [5, с. 10].

Усі князі Рюриковичі вважалися братами (родичами) і співвласниками усієї країни. Відповідно до цього звичаю, старший у роду правив у Києві, наступні за старшинством у наступних за значенням містах. Спадкоємцями могли виступати лише представники чоловічої лінії. Княжили в такому порядку: старший брат; молодші брати у відповідності із порядком; сини старшого брата (за

старшинством); сини наступних братів (за старшинством); внуки, правнуки у тій же послідовності і т. д.

Зі зміною головного князя, усі інші родичі переїжджали за старшинством з міста у місто. Такий же лестничний порядок зберігався і всередині окремих князівств, на які пізніше розпалася Київська Русь. Такий порядок допомагав зберігати єдність країни, але був незручний в силу постійних переїздів князів з дружинами з міста у місто. Окрім того, старші племінники часто сварилися із молодшими дядьками, що призводило до міжусобиць [12, с. 32].

В результаті чого представники феодального роду впродовж тривалого часу не проживали у певній резиденції – за своє життя більшість князів змінювали декілька місць свого володарювання, чим пояснюється відсутність прагнення зводити величні укріплені резиденції.

У VIII–X ст. руські укріплення мали дуже примітивний характер. Як зазначають дослідники давньоруського фортифікаційного будівництва, такі споруди могли успішно виконувати свої оборонні функції лише тому, що противники, із якими доводилося тоді стикатися східним слов'янам, не вміли брати в облогу укріплені поселення. Слід зазначити, що навіть за таких умов більшість із таких укріплених поселень не витримували тривалого натиску, були захоплені і спалені ворогами.

У X–XI ст. військово-політична ситуація на сучасних українських землях загострилася. Окрім наступу печенігів у південно-західних регіонах Русі виникла небезпека з боку польської держави та загроза нападу балтійських племен. В результаті досить швидких соціальних змін, які відбулися у цей період, з'явилися нові можливості для будівництва укріплень. Наслідком таких зрушень у соціальному устрої давньої Русі стало поширення укріплених поселень нових типів, основою яких стали феодальні замки, князівські міста-фортеці у сучасному розумінні цього слова. У поселеннях більш раннього часу основною галуззю зайнятості серед населення виступало сільське господарство, у X–XI ст. на перше місце виходять ремесло і торгівля.

Такі укріплені поселення поєднували у собі фортецю та помешканням феодала. Можливість залучити до будівництва значні людські та матеріальні ресурси дало змогу феодалам зводити потужні оборонні споруди. На відміну від середньовічного міста, замок представляв собою відносно невелику ділянку, оточену сильними укріпленнями – близько 1 га, у той час як загальна площа міста сягала 3–4 га і була більш укріпленою [10, с. 112].

Вибір місця під забудову нового поселення, замку чи міста, майже завжди залежав від природних особливостей тієї чи іншої території, здебільшого поселення засновували на природно-укріплених ділянках – обривистих берегах повноводних річок, на пагорбах тощо. Окрім природних оборонних ліній, будувалися й рукотворні укріплення а саме, земляні вали, рови, а також дерев'яні укріплення у вигляді частоколу, які надбудовувалися на земляних валах або за ними і в такому разі слугували другою лінією укріплень.

Виникнення міст часто пов'язують із укріпленням кордонів території. Місто, як територіальна одиниця, відображає процеси економічного та соціального розвитку. З археології відомо що, перші міста засновувалися на територіях із родючими ґрунтами, що було характерним для всіх землеробських культур того часу, а вже пізніше нові міста засновувалися на найбільш заселених та укріплених територіях [1, с. 7].

Для давньоруських укріплених поселень характерною була наявність двох ліній оборони, одна із них оточувала невелику центральну частину міста, яка звалася «дитинцем», друга лінія захищала територію окольного міста.

Становлення ранньофеодальної держави і централізованої влади сприяло виникненню третього типу укріплених поселень – фортець. Зазначений різновид укріплених поселень розташовувався здебільшого у прикордонних районах і був заселений військовими гарнізонами. Аналогічно, як і середньовічні міста і замки, фортеці намагалися розташовувати так, щоб місцевість навколо добре проглядалася і супротивник не зміг підійти до стін або воріт непоміченим. Оборонне будівництво укріплень у цей період повністю відповідало характеру ведення облоги. Основним засобом оборони стали потужні земляні вали із дерев'яними частокколами на них, які будувалися так, щоб з них можна було вести обстріл противника по всьому периметру укріплень. Обстріл ворожого війська зі стін укріплення виключав можливість штурму і забезпечував неприступність фортеці.

У XI ст. фортифікаційне будівництво зазнало певних змін, як і раніше під час будівництва укріплених об'єктів особлива увага приділялася вибору місця під забудову з метою забезпечити обороноздатність поселення, але в цей час на перше місце виходить будівництво штучних оборонних споруд – земляних валів та ровів, дерев'яних стін [13, с. 17–18].

У цей період, як і раніше, на всій території Київської Русі найбільш поширеним типом укріплень залишалися поселення, у розташуванні та розбудові яких визначальним чинником

виступали особливості рельєфу місцевості, тобто наявність природних перепон: гір, річок, лісів, підвищень тощо.

Радянський дослідник М. Воронін, розглядаючи топографію давньоруських міст, зауважував, що руські міста часів Київської Русі та феодалної роздробленості здебільшого займали берегові висоти повноводних рік, які слугували природною оборонною лінією [1, с. 5]. Зокрема, збережені до сьогодні фрагменти укріплень давнього Галича свідчать про рівень обороноздатності міста. Залишки валів, перший із яких – внутрішній вал висотою сягав 25 м. Насип валу здебільшого складався із чорної землі, але подекуди зустрічаються прошарки гальки, яку використовували для скріплення, підшови валу з обох боків вимощували камінням. Для скріплення валу використовувалися дерев'яні кліті, заповнені утрамбованою глиною і розміщені в середині валу. Дерев'яні конструкції використовувалися як в середині валу так і назовні, у вигляді дерев'яних частоколів, або нерівних рядів поодиноких колів [7, с. 16].

У кінці X – на початку XI ст. в західно-руських землях набувають все більшого поширення геометрично правильні у плані укріплення. Деякі із них розташовувалися на природних підвищеннях, такий тип укріплень був максимально наближений до острівного типу. Окремі укріплення мали круглу в плані форму і розташовувалися на рівнині, де вали та рови набували особливого значення. За типом забудови у цей період особливо виділяються укріплення розташовані на Волині. З огляду на стратегічне значення регіону, фортифікаційне будівництво на цих територіях розвивалося досить швидко і набувала більш довершених рис.

У різних регіонах Київської Русі розташування та планування укріплень мало свої особливості, та в цілому всі типи давньоруських укріплень зазначеного періоду підпорядковувалися особливостям тактичних прийомів нападу та оборони. Варто зазначити, що усі типи укріплень XI–XII ст., були повністю підлеглі рельєфу місцевості, мали штучну геометричну форму та відповідали однаковими принципами організації оборони. Усі вони розраховані на захист по всьому периметру – ведення фронтального обстрілу зі стін укріплення. Застосування окремих планових прийомів у розбудові кріплень може пояснюватися низкою причин – природно-географічними умовами, місцевими інженерними традиціями, соціальним характером самих поселень. Прикладом слугують округлі в плані укріплення, характерні для західно-руських регіонів, які існували вже в кінці X – першій половині XI ст. Таку особливість у плануванні поселень пов'язують із інженерною традицією північно-західної групи слов'ян, які здавна пристосовували будівництво до місцевих географічних умов [9, с. 157].

Таким чином, основними типами фортифікаційних споруд у цей період виступали укріплені поселення, представлені містами, замками, містами-фортецями та фортецями. Будівництво фортифікаційних укріплень на територіях сучасної Західної України та фортифікаційне будівництво Київської Русі зокрема, підпорядковувалося трьом найважливішим чинникам, серед яких особливості рельєфу конкретної місцевості та відповідність принципам організації наступу та оборони. У якості останнього чинника виступають інженерні традиції кожного окремого регіону та соціальний статус поселень. Слід зазначити, що останні відіграють найменшу роль у розбудові укріплення і на відміну від перших двох, можуть нівелюватися першочерговими проблемами обороноздатності поселень.

#### *Список використаних джерел*

1. Аносова В. С. Давньоруські міста Західної України як джерело соціально-економічного розвитку регіону // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Северодонецьк, 2017. № 11. 2017. С. 5–9.
2. Антонович В. Б. Археологическая карта Вольнской губернии // Труды XI АС. Москва, 1901. Т. 1. С. 1–133.
3. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. Київ, 1982. 267 с.
4. Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. Варшава, 1885. С. 10–179.
5. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Сяном і Сіверським Дінцем. Київ, 1999. 252 с.
6. Лонкевич Д., Бойко О. Замки Тернопільської області // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». 2000. № 11. С. 59–88.
7. Лукомський Ю. Архітектурна спадщина давнього Галича. Галич, 1991. 38 с.
8. Прибега Л. В. Замки та фортеці. Київ: «Мистецтво», 2007. 352 с.
9. Пшик В. Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII–XVIII ст. Каталог-інформатор. Львів, 2008. 358 с.
10. Раппопорт П. А. Вольнские башни // Материалы и исследования по археологии СССР. № 31. Москва, 1952. С. 265 с.
11. Троневиц П. О. Волинь в сутінках української історії XIV–XVI ст. Луцьк: Християн. життя, 2003. 110 с.
12. Трубочанінов С. Країна замків і фортець. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. 54 с.
13. Федунків З. Еволюція оборонительних сооружений бастионных регулярных замков Западной Украины // Вопросы истории фортификации. 2015. № 5. С. 15–28.
14. Федунків З. Фортеці, замки та інкастельовані споруди Прикарпаття на картах Гійома Левассера Боплана // Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної заочної конференції 5–6 червня 2014 р. Київ, 2014. С. 69–75.
15. Щербатюк В. Історія регіонів України: Лисянщина. К.: Логос, 2002. 427 с.
16. Яковлев В. В. История крепостей. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2000. 400 с., ил.

### Reference

1. Anosova V. S. Davnoruski міста Zakhidnoi Ukrainy yak dzhereło sotsialno-ekonomichnoho rozvytku rehionu [Old Russian cities of Western Ukraine as a source of socio-economic development of the region]. Visnyk SNU im. V. Dalia. Sievierodonetsk, 2017, № 11. 2017. S. 5–9.
2. Antonovych V.B. Arkheolohicheskaia karta Volynskoi hubernii [Archaeological map of Volyn province]. Trudy XI AS. Moskva, 1901. T.1. S. 1–133.
3. Arkheolohichni pamiatky Prykarpattia i Volyni rannoslaviankoho i davnoruskoho periodiv [Archaeological sites of the Precarpathians and Volhynia of the Early Slavonic and Old Russ periods]. Kyiv, 1982. 267 s.
4. Barsov N.P. Ocherki russkoi istoricheskoi geografii [Essays on Russian historical geography]. Varshava, 1885. S.10–179.
5. Kuchera M. P. Sloviano-ruski horodyshcha VIII–XIII st. mizh Sianom i Siverskym Dintsem [Slavic-Russ mounds of VIII–XIII centuries. between Sian and Siversky Donets]. Kyiv, 1999. 252 s.
6. Lonkevych D., Boiko O. Zamky Ternopilskoi oblasti [The Locks of the Ternopil Oblast]. Visnyk instytutu «Ukrzakhidproektrestavratsiia». 2000. №11. S. 59–88.
7. Lukomskyi Yu. Arkhitekturna spadshchyna davnogo Halycha [Architectural heritage of ancient Galich]. Halych, 1991. 38 s.
8. Prybieha L. V. Zamky ta fortetsi [Castles and fortresses]. Kyiv: «Mystetstvo», 2007. 352 s.
9. Pshyk V. Ukripleni mista, zamky, oboronni dvory ta inkastelovani sakralni sporudy Lvivshchyny XIII–XVIII st. [Fortified cities, castles, defense yards and encapsulated sacred buildings of Lviv region of the XIII–XVIII centuries]. Kataloh-informator. Lviv, 2008. 358 s.
10. Rappoport P. A. Volynskie bashni [Volyn towers]. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR. № 31. Moskva, 1952. S. 202–231.
11. Tronevych P. O. Volyn v sutinkakh ukrainskoi istorii XIV–XVI st. [Volyn in the twilight of Ukrainian history of the XIV–XVI centuries]. Lutsk: Khrystyan. zhyttia, 2003. 110 c.
12. Trubchaninov S. Kraina zamkiv i fortets [Country of castles and fortresses]. Kamianets-Podilskyi: Oium, 2007. 54 s.
13. Fedunkiv Z. Evoliutsiia oboronitelnykh sooruzhenii bastionnykh rehuliarnykh zamkov Zapadnoi Ukrainy [The Evolution of Defensive Structures of the Bastion Regular Castles of Western Ukraine]. Voprosy ystorii fortifikatsii. 2015. № 5. S. 15–28.
14. Fedunkiv Z. Fortetsi, zamky ta inkastelovani sporudy Prykarpattia na kartakh Hiioma Levassera Boplana [Fortress, castles and encapsulated buildings of Prykarpattia on the maps of Guillaume Levassera Boplan]. Voienna istoriia Ukrainy. Halychyna ta Zakarpattia. Naukovi zbirnyk. Materialy Vseukrainskoi naukovoï viiskovo-istorychnoi zaochnoi konferentsii 5–6 chervnia 2014 r. Kyiv, 2014. S. 69–75.
15. Shcherbatiuk V. Istoriia rehioniv Ukrainy: Lysianshchyna [History of the regions of Ukraine: Lysianshchyna]. K.: Lohos, 2002. 427 s.
16. Iakovlev V. V. Istoriia krepostei [History of fortresses]. Moskva: OOO «Firma «Izdatelstvo AST», 2000. 400 s., il.

**Valeria Anosova**

#### THE MAIN TRENDS IN BUILDING OF FORTIFICATION CONSTRUCTION IN WESTERN UKRAINE (X–XII CENTURIES)

*In the article, the author reveals the main types of fortification fortifications of the region that took place in the X–XII centuries. Trace the main tendencies that were characteristic of the development of objects of fortification value and locks in particular. Due to the peculiarities of the ancient fortifications, for a long time, the city was the embodiment of all known fortifications at that time. In the early Middle Ages, the city's general system of defensive structures consisted of own reinforcements of religious buildings, monasteries and churches. Local feudal lords had their own reinforced dwellings located within the city and whose fortification fortifications were closely intertwined with the system of fortification of the entire city. During this period, it is very important to separate one particular type of fortification fortifications. Approximately in the 11th–13th centuries, types of fortifications that did not depend on the city and functioned as independent fortification objects began to be distinguished on the western Ukrainian lands.*

*The general tendencies of all fortification structures were highlighted, which had a decisive importance in construction in order to improve the defense capability of fortifications.*

*Key words: construction, towers, war, tree, castle, Western Ukraine, defense, strategy, fortification, fortification, brick.*